

La ciència a les Illes Balears. Margalida Comas i Camps (1892-1972), científica i pedagoga

- 15 de novembre del 2010 a les 20.00 h
- Sala d'actes de La Llacuna Centre Cultural, Andorra la Vella

Joan March i Noguera

Doctor en farmàcia i director de la col·lecció de llibres "La ciència a les Illes Balears"

Maria Lluïsa Penelas i Guerrero

Licenciada en biologia i catedràtica d'ensenyament secundari de ciències naturals

▲ **Curículums**

Joan March i Noguera

Nascut el 1949. Doctor en farmàcia amb la tesi doctoral *Mossèn Antoni Maria Alcover i el món de la ciència. La creació del llenguatge científic català modern*.

Membre del grup d'Investigació d'Història de la Salut, de l'Institut Universitari de Ciències de la Salut de la Universitat de les Illes Balears. Soci corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de les Illes Balears. Del consell de redacció de la revista *Medicina Balear* i director de la col·lecció de llibres *La ciència a les Illes Balears*.

Maria Lluïsa Penelas i Guerrero

Nascuda el 1943. Llicenciada en Biologia. Catedràtica d'ensenyament secundari de ciències naturals. Presidenta de l'associació d'ensenyants per una educació no sexista Margarida Comas. Comissària, juntament amb Mary Nash, de l'exposició itinerant *Seneca Falls*. Un segle i mig del moviment internacional de dones, i de l'exposició *Dones*. Els camins de la llibertat del Museu d'Història de Catalunya. Col·laboradora del llibre sobre Margalida Comas.

La història de la ciència i de la tècnica ha estat fins al darrer terç del segle XX una assignatura pendent en la histografia dels Països Catalans. S'ha historiat i s'història amb profusió de dedicació i de mitjans fins al més insignificant dels narradors i poetes en llengua catalana (per la vàlua de la seva producció literària) i, fins fa relativament poc temps, hem estat mancats d'estudis ben elaborats sobre científics i conreadors o creadors d'instruments tècnics, en el sentit més ampli, emprats als diferents territoris de parla catalana.

Pioners en aquestes tasques varen ésser els catedràtics d'història de la farmàcia de la Universidad Complutense Rafael Folch Andreu (1881-1961) i Guillem Folch Jou (1917-1987); els d'història de la farmàcia Josep Maria Suñé Arbussà i de la ciència Felip Cid Rafael, ambdós de la Universitat de Barcelona; el catedràtic José María López Piñero (1933-2010) i els seus deixebles, des de l'Institut d'Història de la Ciència i la Documentació, centre mixt entre la Universitat de València i el Consell Superior d'Investigacions Científiques, i el catedràtic Jacint Corbella Corbella, des de la seva càtedra de la Universitat de Barcelona, a l'empara de la qual s'han realitzat nombroses tesis doctorals d'història de la medicina, a la vegada que ha impulsat els congressos de la Societat d'Història de la Medicina Catalana, els quals han donat lloc a comunicacions d'història de la salut d'un ampli espectre de temes i èpoques.

Aquest buit es va començar a omplir d'una forma sistemàtica quan es va fundar a Barcelona la Societat Catalana d'Història de la Ciència i de la Tècnica (1991-) ja que al seu voltant ha nascut l'actual plèthora d'historiadors de la ciència i de la tècnica dels Països Catalans, que han culminat la seva presentació de cartes d'identitat amb la publicació de l'obra *La ciència en la història dels Països Catalans*, en tres volums que, editada per la Universitat de València i l'Institut d'Estudis Catalans, amb el patrocini de la Caixa d'Estalvis de les Illes Balears (Sa Nostra), ha estat duta a terme per més de cinquanta historiadors lligats d'una forma o una altra a la Societat.

La idea de posar en marxa la col·lecció *La Ciència a les illes Balears* va ser inspirada, doncs, per aquest sentiment de l'escàs coneixement del que havia estat el passat de les activitats dels científics i dels tècnics de les Illes i de les seves aplicacions pràctiques.

Aquest mateix sentiment es percebia a principi dels anys setanta del segle passat en relació que era necessari treure a la llum el que havia estat el passat polític de la nostra comunitat, i aquest sentiment el va plasmar l'historiador mallorquí Gregori Mir quan, l'any 1974, va publicar, encara fora d'Espanya, *El mallorquinisme polític*, obra en dos volums en la qual es recullen resums de texts de caràcter polític produïts per illencs al llarg dels segles passats i amb especial atenció als produïts durant la II República.

Aquest llibre em va inspirar a l'hora de posar títol al meu llibre sobre el metge mallorquí, natural d'Algaida, Jaume Salvà (1793-1855), *Jaume Salvà i el mallorquinisme científic* (2001).

A la presentació d'aquest llibre, celebrada a la sala d'actes del Centre de Cultura de l'ajuntament d'Algaida, amb la presència de Francesc Antich, president de la Comunitat Autònoma de les Illes Balears; Jaume Oliver, batlle d'Algaida; Francesc Bujosa, catedràtic d'història de la ciència, i Isabel Moll, catedràtica d'història contemporània, ambdós de la Universitat de les Illes Balears i, especialment, pel que fa al tema que m'ocupa, amb la presència d'Enric Tortosa, director general de Recerca de la conselleria d'Innovació i Energia que, en aquell moment, regentava Príam Villalonga. Vaig llançar el repte que era necessari que a les Illes sortís a llum el *mallorquinisme científic* tal com havia sortit 26 anys abans el *mallorquinisme polític*.

El repte va ésser recollit per Enric Tortosa i recolzat per Príam Villalonga, de forma que, l'any

2002, es varen posar en marxa dos grans projectes: el primer, *La història de la ciència de les Illes Balears*, amb un equip de coordinadors format per Francesc Bujosa com a director, Isabel Moll, Josep Miquel Vidal (director científic de l'Institut Menorquí d'Estudis), Joan March (doctor en farmàcia) i Miquel Marín (historiador). Aquesta obra va sorgir en el marc d'un conveni de col·laboració entre el Govern de les Illes Balears i la Universitat de les Illes Balears i va tenir el suport de la Caixa de Pensions de Balears (Sa Nostra). A més es va captar un grup de supervisors de luxe com el professor nord-americà Thomas Glik, de la Universitat de Boston; Josep Pardo Tomàs, investigador del Consell Superior d'Investigacions Científiques; José M. Sánchez Ron, de la Universidad Autónoma de Madrid; Antoni Roca Rosell de la Universitat Politècnica de Catalunya; Antoni Roig Muntaner, de la Universitat de les Illes Balears, i Vicenç M. Rosselló Verger, de la Universitat de València.

Aquesta obra, que es va iniciar amb el mateix esperit que la seva coetània *La ciència en la història dels Països Catalans*, es troba en aquest moment amb tres volums publicats, un quart en premsa i dos en preparació.

El segon fou la posada en marxa, el mateix any, de la col·lecció *La ciència a les Illes Balears*, amb Joan March com a responsable d'edicions.

La col·lecció va a sortir a la llum amb l'objectiu de publicar textos científics o tècnics escrits per illencs, o sobre les Illes escrits per persones de fora de la comunitat. Al mateix temps es volia posar en relleu la vàlua dels autors redactant la seva biografia.

Per al primer volum de la col·lecció es va escollir una obra relacionada amb una institució emblemàtica en la història de la ciència i de la tècnica a les Illes Balears, el Laboratori de Biologia Marina de Porto-Pí, fundat pel catedràtic de ciències de la Universitat de Barcelona Odón de Buen (1863-1945), inaugurat l'any 1908 i que actualment continua funcionant com a centre d'investigació científica i tècnica de primer nivell. En aquesta institució va treballar durant un temps un fill d'Odón de Buen, Rafael de Buen Lozano (1891-1966), eminent biòleg i oceanògraf que l'any 1915, des del laboratori, va dur a terme un interessant treball de camp que es va editar en forma de facsímil amb el títol *Estudio Batilitológico de la bahía de Palma de Mallorca*; el text venia acompanyat per un mapa desplegable de la badia, resultat de l'estudi efectuat. L'obra va aparèixer amb un pròleg introductori del ja mencionat professor nord-americà de la Universitat de Boston Thomas Glick.

El mateix any es va publicar, també en facsímil, l'obra mestra de l'higienisme mallorquí, *La ciutat de Palma*, en què l'enginyer mallorquí Eusebi Estada Sureda (1843-1917) argumentava les raons per les quals era necessari enderrocar les murades de Palma si es volia gaudir d'una Palma saludable i oberta en l'esdevenir del temps. Aquest llibre, que va rebre una clara influència del publicat anys abans per Pere Felip Monlau (1808-1871) *Abajo las murallas* (1841), en relació amb les murades de Barcelona, fou editat en dues ocasions al llarg del darrer terç del segle XIX i ha estat un dels més influents de la història de Mallorca. El llibre, amb tres prologuistes d'excepció, l'arquitecte Carlos García-Delgado, el catedràtic d'història de l'art de la UIB Miguel Seguí Aznar (1950-2009) -desventuradament traspasat molt jove- i el catedràtic ja mencionat Francesc Bujosa. Cal dir que el llibre fou presentat a Palma per Vicent Salavert (1956-2007) de la Universitat de València, també traspasat molt jove.

L'any 2003 es va publicar una recopilació dels treballs relacionats amb la ciència d'un farmacèutic i químic excepcional, Josep Sureda Blanes (1890-1984). Sureda, becat per la JAE,

l'any 1913 va ésser deixeble a Munic d'Henrich Otto Wieland (1877-1957). Nobel de química l'any 1927, i a Zuric l'any 1916 d'Hermann Staudinger (1881-1965). Nobel també de química l'any 1953, i condeixeble, també a Zuric, d'un tercer Nobel de química, Leopold Ruzicka (1887-1976), l'any 1939. La seva aversió a fer oposicions a càtedra sense padrins i la seva enyorança de Mallorca li varen impedir d'ésser un investigador de nivell internacional en el camp de la química. El llibre va tenir un introductor molt especial en la figura d'un fill seu, Alfons Sureda Carrión, alt funcionari del departament de traduccions de l'ONU a Ginebra, que va dur a terme una acurada biobibliografia de son pare, i tot precedit d'un pròleg del professor de química inorgànica de la Universitat de les Illes Balears Àngel Terrón.

El volum número 4 de la col·lecció va sortir l'any 2004 i va ésser la reproducció facsímil de l'obra d'excepcional bellesa i gran projecció internacional del metge menorquí Mateu Orfila (1783-1853) *Apèndix al Sistema General de Toxicologia*. La versió reproduïda és la de la versió anglesa de 1821. Aquesta obra va tenir la introducció de Pere Ventayol, doctor en farmàcia i expert en drogues *de disseny*, que va fer una biografia d'Orfila, a més d'una acurada introducció a la gènesi de l'obra d'aquest metge. Aquesta obra, per la seva brillantor, va merèixer l'honor d'una segona edició, l'any 2008.

El volum número 5, que va sortir l'any 2006, és la recopilació dels treballs que sobre història de les investigacions entorn de les ciències de la mar s'han dut a terme a les Balears, des del segle XVIII fins a la actualitat, presentats al seminari *La Ciència i la Tecnologia Marines a les Illes Balears*, celebrat a Palma l'any 2003.

El volum fou coordinat per Pere Oliver, actual director general d'Investigació, Recerca Tecnològica i Innovació de la conselleria d'Innovació, Interior i Justícia del Govern de les Illes Balears, mantenidor de la supervivència de la col·lecció, és un magnífic exemple que a les Illes s'ha fet ciència des de fa segles, a més de conservar el nostre llenguatge mitjançant les rondalles o fomentar el turisme a la nostra comunitat.

L'any 2008 varen sortir dos llibres més. El volum número 6, *Bartomeu Darder Pericàs, geòleg i mestre*, va servir per estendre el coneixement del geòleg i pedagog mallorquí Bartomeu Darder (1895-1944), qui va publicar articles en revistes que avui dia estarien indexades i que es va carregar amb geòlegs de primer nivell de tot Europa i va publicar de forma facsímil un ampli recull dels seus articles científics. Editor de la publicació va ésser el professor titular de geologia de la Universitat de les Illes Balears Joan Josep Fornós, qui va realitzar una magnífica tasca de recopilació dels treballs de Darder. El llibre es complementa amb un pròleg del professor de geologia de la Universitat de Barcelona Ramon Homs, bon coneixedor de la família Darder.

El volum número 7 tracta d'un metge eivissenc polifacètic, Enric Fajarnés, que va deixar la seva empremta per tots els llocs on va passar, especialment en els camps de la demografia i la història. El títol del llibre és en si mateix prou significatiu: *Enric Fajarnés i Tur entre la història i la demografia*. La introducció biobibliogràfica del llibre va ésser encarregada a un historiador eivissenc, Ernest Prats i a una demògrafa mallorquina, la doctora Joana Maria Pujades, i el pròleg fou a càrrec del catedràtic d'Història de la Ciència de la Universitat d'Alacant Josep Bernabeu. Dins el conjunt de llibres de la Col·lecció, les obres publicades l'any 2009 mereixen que se'n parli d'una forma especial i signifiquen l'inici de la projecció internacional de la Col·lecció.

El volum número 8 està dedicat a Vicenç Mut Armengol (1614-1687), historiador, enginyer militar i astrònom, i un dels científics mallorquins de més projecció internacional, abans que, al

darrer quart del segle XX, es restaurés la Universitat a les Illes i es posés en marxa el centre mixt d'investigació UIB-CSIC, Institut Mediterrani d'Estudis Avançats (Imedeia)

És en la presentació de la seva faceta d'astrònom a la qual es dedica el llibre *Vicenç Mut Armengol (1614-1687) i l'astronomia*. El llibre fou encarregat al catedràtic retirat d'història de la ciència de la Universitat de València Víctor Navarro, especialista en Vicenç Mut, i consta de l'edició fac-símil de les obres de Mut, a més de la traducció al català i una introducció biogràfica del personatge, ambdues, també, dutes a terme pel mateix Víctor Navarro. El llibre es complementa amb uns pròlegs d'especial vàlua, un del catedràtic d'astronomia i astrofísica de la Universitat de les Illes Balears Josep Lluís Ballester i l'altre del professor d'història moderna de la Universitat de Pàdua Ugo Baldini, especialista dels grans astrònoms italians, amb els quals es va relacionar científicament Vicenç Mut, tals com Giovanni Battista Riccioli (1598-1671). El llibre ha tingut una important difusió, tant a Espanya com a Europa i Amèrica del Nord.

El volum número 9 ha servit per rescatar de l'oblit una pedagoga i científica menorquina excepcional, Margalida Comas Camps. Així, el llibre *Margalida Comas Camps (1892-1992) científica i pedagoga*, del qual ha estat editora la doctora en pedagogia i llicenciada en ciències Maria Àngeles Delgado, recull una àmplia biobibliografia de Margalida Comas, així com una extensa recopilació de la seva obra científica i pedagògica i una àmplia documentació sobre totes les seves activitats. Un llibre d'un personatge tan excepcional com Margalida Comas, que va deixar la seva empremta a tants llocs, havia de gaudir d'un ampli ventall de prologuistes. Així, hi trobam els pròlegs de Charly Ryan, *senior lecturer* a la University of Winchester (UK); de la llicenciada en ciències i redescobridora del personatge de Margalida Comas en l'àmbit dels Països Catalans Maria Lluïsa Penelas; del catedràtic d'història de la pedagogia de la Universitat de les Illes Balears Bernat Sureda, i del periodista i historiador menorquí Miquel Àngel Limón, una de les persones que més han lluitat per la recuperació de la figura de la seva compatriota davant la societat. El llibre ha tingut una vasta difusió per Espanya i Europa, de forma tal que a hores d'ara els 1.500 exemplars estan exhaurits des de fa mesos i demana a crits una segona edició.

En aquests moments es troben en vies de publicació dos llibres de temes molt diversos: el primer, sobre les memòries redactades en el si de la Societat Econòmica d'Amics del País de Mallorca i del qual té cura la catedràtica emèrita d'història contemporània de la Universitat de les Illes Balears Isabel Moll. El segon, sobre un dels fundadors de la Institució Catalana d'Història Natural i la Societat Balear d'Història Natural, l'apotecari mallorquí Llorenç Garcias Font (1884-1975) i que han preparat el professor de la UIB Guillem Pons i la llicenciada en història de l'art Mireia Garcías.

La col·lecció té, en aquests moments, una clara vocació de presentar a la societat científica europea, en sentit ampli, que les Illes Balears, no renunciant a ésser conegudes com un destí turístic privilegiat, són, a més, una comunitat amb un passat científic en consonància amb el que tenen avui dia gràcies als investigadors que treballen a les nostres institucions científiques actuals. Per complir amb aquest objectiu la col·lecció té un consell editorial de gran relleu i que abasta un ampli ventall d'especialitats científiques, que inclouen, entre d'altres ja esmentats, el gran editor Basilio Baltasar, la rectora de la Universitat de les Illes Balears i doctora en físiques Montserrat Casas, el professor de psicologia de la UIB Camilo José Cela Conde, el doctor en filologia i historiador Felip Cirer, el doctor en biologia i investigador del CSIC Carlos Duarte, i la recent incorporació del doctor en microbiologia i secretari científic de l'IEC Ricard Guerrero.

Portada del volum 9 de la col·lecció

Margalida Comas en el grup de naturalistes catalans

Margalida Comas i Camps (1892-1972) Científica i pedagoga.

Maria Àngels Delgado Martínez (Ed.)

Introducció: de qui parlem

La doctora en ciències i pedagoga menorquina Margalida Comas i Camps és la científica espanyola més important del primer terç del segle XX i una de les pedagogues de més relleu de la història de la pedagogia catalana i espanyola. Margalida Comas, que va néixer a Alaior (Menorca) el 1892, va morir a l'exili, a Exeter, South Devon, al Regne Unit, el 1972. El títol de la biografia que signa María Ángeles Delgado posa al mateix nivell les dues cares de la seva passió, la ciència i la pedagogia, que ella va fusionar en la seva pràctica pedagògica.

La trajectòria de Margalida Comas la porta a una vida d'estudi i de treball. A la seva biografia trobem tres etapes:

- Un llarg període de formació, d'estudi i treball.
- Una segona etapa condicionada per l'eclosió de la República i l'autonomia de Catalunya, per la Guerra Civil i per l'inici d'un llarg exili, definitiu, que la portarà a Anglaterra.
- La tercera etapa es correspon amb el treball a la Dartington Hall School, que inicia l'any 1942; el retrobament amb el seu marit després de deu anys de separació, i les seves activitats públiques entre els exiliats.

A través de totes elles coneixerem una Margalida Comas intel·ligent, molt treballadora; que creu en la llibertat i la justícia. Que sosté una ètica de la vida col·lectiva, lliure de l'opressió de les institucions religioses; ferma en la defensa dels ideals republicans. Una dona feminista que intenta, a través de la seva vida personal i per mitjà de la coeducació, crear un nou tipus de relació entre els homes i les dones. I també una persona solidària.

Pas a pas, Margalida avança etapes que culminen una preparació pedagògica màxima i la carrera de ciències naturals, que estudiarà tot treballant simultàniament. A la carrera segueixen dos anys d'investigació a París fins a l'obtenció del grau de doctora per la Universitat de Madrid i la publicació de la seva tesi. Els seus treballs científics signifiquen una ruptura respecte del concepte de ciències naturals del seu temps. El conjunt dels seus treballs representen l'entrada al nostre món universitari de la genètica i l'evolució, de l'herència del sexe i els fenòmens d'intersexualitat, de la influència del medi ambient sobre el desenvolupament. La biografia científica de Margalida Comas és un exponent de l'obra extraordinària de la Institución Libre de Enseñanza en la renovació pedagògica, en superar vells esquemes limitadors i tancats i l'obertura als nous corrents que emergien arreu del món. És també una plasmació de la tasca primordial que realitzà la Junta para Ampliación de Estudios, que permeté la sortida a l'exterior dels millors talents de l'època, amb la qual la ciència espanyola fa un salt per situar-se entre les potències científiques més desenvolupades.

Va ser professora de l'Escola Normal de la Generalitat i de la Universitat Autònoma de Barcelona, on ensenyarà biologia infantil, a la secció de Pedagogia. Serà la primera dona professora d'universitat a Barcelona. La guerra estroncarà la seva carrera, com la de la major part dels intel·lectuals i professors arreu d'Espanya.

La família de Margalida Comas

Per entendre millor qui era Margalida Comas ens caldrà parlar de la seva família. Margalida era filla de Gabriel Comas Camps (Esporles, Mallorca, 1864-Barcelona 1942), mestre i activista de

l'educació, maçó, seguidor dels principis krausistes de la Institución Libre de Enseñanza, de Giner de los Ríos i Manuel Bartolomé Cossio, amb qui mantenia molt bones relacions. Estudià magisteri a l'Escola Normal de Palma, on obtingué el títol de mestre elemental. Va prendre possessió com a propietari de la plaça de Sant Climent, a Menorca, i posteriorment passà a Alaior, on s'instal·là el 1891. És a Alaior on coneix Rita Camps Mus. S'hi casà, i a Alaior nasqueren els seus cinc fills, Margalida, Aina, Joan, Maria i Rita, que morí als 6 anys. La petita, Conxa, ja nasqué a Palma. El 1905 obtingué Gabriel el títol de mestre superior a l'Escola Normal de Madrid. La família es trasllada a Palma el 1906, a l'escola unitària de Santa Catalina. Es curiós que Gabriel Comas, que havia lluitat per la conversió de l'escola unitària d'Alaior en escola graduada, va deixar Alaior justament quan havia aconseguit el seu objectiu.

Tant a Alaior com a Palma, Gabriel Comas es relaciona amb els cercles republicans, obrers i progressistes i té una presència pública notable, amb la creació de societats obreres, la publicació d'articles i de llibres de temàtica variada, entre els quals hi ha llibrets de text. Fa classes nocturnes per a adults i promociona l'estalvi entre els alumnes. Introdueix les sortides per estudiar el medi natural de manera directa, etc.

Novament en una escola unitària recomença la seva lluita per la conversió de les escoles unitàries de Palma en graduades, en el marc d'una campanya cívica per dignificar unes escoles molt massificades on un mestre tot sol havia d'atendre fins a 100 criatures de totes les edats; mal dotades de material, en pèssimes condicions higièniques. Demanava escoles graduades que permetessin acollir l'alumnat organitzat segons l'edat, i en condicions físiques idònies: patis grans, aules espaioses, bona ventilació, molta llum. El 1907 publica un opuscle, *Reformas urgentísimas en la primera enseñanza*. Amb el temps les seves idees van trobar acollida entre les autoritats municipals. El 1909, Comas va dirigir la colònia escolar que l'ajuntament de Palma va fer al port d'Andratx, i les que es van fer al bosc de Bellver de Palma els anys 1910 i 1911. En aquesta darrera el va ajudar Margalida,¹ que ja havia obtingut el títol de batxiller a l'Institut General i Tècnic de Palma, i el premi extraordinari, després de passar una prova. El mateix any, el mes de setembre, obtindria el títol de mestra superior, en un recorregut invers al que solia fer-se en aquells anys.

El 1910 el batlle de Palma i Gabriel Comas intervenen en l'acte de col·locació de la primera pedra de la Graduada de Llevant de Palma. L'octubre de 1911 Gabriel Comas i el també mestre Bartomeu Terrades obtenen de l'ajuntament de Palma una borsa de viatge per visitar escoles de Bordeus, París, Brussel·les i Ginebra. Passen prèviament per Madrid, on els reben el director general d'Ensenyament Primari i el director del Museo Pedagógico Nacional, Manuel Bartolomé Cossio. Gabriel va acompanyat de Margalida, a la qual se li proposa d'anar com a *répétitrice* d'espanyol a l'École Normal d'Institutrices d'Albi, departament del Tarn, amb una beca de la JAE. Allà passarà tot el curs 1911-12, aprofitant per aprendre francès, i per obtenir el títol d'*Institutrice*, que l'acreditava per ensenyar a les escoles franceses. Gabriel Comas, en tornar del seu viatge, propaga les noves idees sobre l'ensenyament que s'obren pas a Europa, de com l'ensenyament havia de respondre a les necessitats dels nens i al seu desenvolupament psicològic. Gabriel Comas demana a la JAE (Junta para la Ampliación de Estudios) una beca per viatjar a l'estranger per visitar les escoles de pàrvuls i d'*anormals* a França, Bèlgica i Suïssa. En aquesta ocasió l'acompanyarà la seva filla Aina (Anna), que també havia acabat els estudis a l'Escola Normal de Palma.

Gabriel Comas encara tornarà a viatjar, pel seu compte, i visitarà el 1914 les escoles més innovadores, com l'Escola del Bosc de Barcelona i els grups escolars de Girona, entre altres centres espanyols. Tots els germans Comas Camps van estudiar magisteri, comptant amb la base pedagògica que el pare els llegà, i van fer pràctiques a les escoles on exercia. Anna i Maria, a més de Margalida, estudiaren a l'Escola Normal de Palma. Conxita ho féu a l'Escola Normal de Barcelona, on la família s'havia traslladat el 1923. Tant Margalida com Joan, i també Anna estudiaren a Madrid, a l'Escuela Superior del Magisterio, peça cabdal de la Institución Libre de Enseñanza, de rang universitari, que habilitava per ensenyar a les escoles normals i per accedir a la Inspecció d'Ensenyament Primari. Mentre Margarida optà per ensenyar a les escoles normals, Joan preferí la inspecció. Anna, de la seva banda, es quedà a Madrid, ensenyant a l'Instituto-Escuela i amb ella va estar, durant un temps, la seva germana Conxa.

El germà, Joan, té també una llarga trajectòria en el camp educatiu, primer com a inspector d'ensenyament primari. Realitza també una activitat política, primer socialista i després, abans d'acabar la Guerra Civil, com a comunista. S'exilia, passant primer per Ginebra, on acabarà la carrera de ciències naturals i completarà la tesi doctoral en antropologia. Tot seguit, l'agost de 1939, Joan marxa de Ginebra a Holanda, en mig de grans dificultats de desplaçament, des d'on embarcarà cap a Mèxic. Allà iniciarà una carrera universitària que li donà gran prestigi, pel gran nombre de publicacions i per la seva capacitat com a docent. Margalida i Joan mantingueren una extensa correspondència; Joan era l'intermediari amb la resta de la família, a la qual ajudaren econòmicament durant els anys més durs de la repressió franquista a les Illes. Aina, Maria i Conxa van ser expulsades del magisteri, i després d'una revisió dels seus expedients, van patir trasllats forçosos fins que pogueren retornar a Menorca.

De la seva mare, Rita Camps Mus, no sabem pràcticament res, però podem imaginar el seu suport incondicional a l'espòs i als fills. D'ella i de les filles pot dir-se el que em va confiar un antic veí que les va conèixer: que van saber viure amb gran dignitat totes les dificultats que els va reservar la vida, que no van ser poques. Tots van ser uns grans treballadors i es lliuraren amb entusiasme a l'educació dels infants, deixant constància de l'amor als deixebles i a la feina ben feta.

La primera etapa. Estudis pedagògics i científics de Margalida Comas Batxillerat i títol de mestra. Estada a Albi

Margalida va fer l'escolaritat primària a l'escola pública de nenes d'Alaior, i el 1904 va aprovar l'examen d'ingrés a l'institut de Maó. Allà va estudiar els primers anys de batxillerat. Quan el pare obté en propietat la plaça de mestre de l'Escuela Unitaria de Niños de Santa Catalina, a Palma, Margalida traslladà el seu expedient a l'Instituto General y Técnico de Baleares, on va acabar el batxillerat de forma molt brillant, amb excel·lent en bona part de les assignatures. Els dies 30 de juny i 1 de juliol de 1911 va fer els dos exàmens per obtenir el títol de grau de batxiller, que aprovà amb la nota d'excel·lent en tots dos. El mateix any, el mes de setembre, guanyà el premi extraordinari de batxillerat de la secció de ciències. El seu exercici tractava el tema *Las flores y los insectos; adaptaciones reciprocas para cooperar a la polinización*. Un cop tingué el títol de batxillerat demanà a la directora de l'Escuela Normal de Maestras de Baleares permís per examinar-se de totes les matèries que li faltaven per obtenir el títol de Maestra Elemental y Superior. La petició era tan inusual que motivà unes consultes a les autoritats acadèmiques superiors: rector

de la Universitat de Barcelona i subsecretari del Ministerio de Instrucción Pública i Bellas Artes. A final de setembre Margalida és ja Maestra Superior.

L'any 1911 havia de donar encara més fruits: el mateix estiu de 1911 Margalida escriu el seu primer treball, *Excursión a Estallenchs y Puigpuñent*, que apareix en la publicació que edita el seu pare *Memoria de la Segunda Colonia Escolar llamada de Bellver. Año 1911*. Després d'un estiu tan intens, Margalida farà el que serà la seva primera sortida a l'estranger. Com ja s'ha dit, el seu pare, un cop a Madrid, presenta Margalida a José Castillejo i els seus amics de la Institución Libre de Enseñanza. Allà sorgeix la possibilitat que Margalida es quedi a França com a *repetidora* (lectora) d'espanyol a l'Escola Normal d'Albi, on va perfeccionar els coneixements de francès i va obtenir el *Brévet élémentaire* que la facultava per fer classes a l'escola primària francesa. Al seu expedient de la Junta para la Ampliación de Estudios (JAE) hi ha la carta que va enviar a José Castillejo per agrair-li la seva intervenció i la relació del que havia fet durant aquells vuit mesos.

Escuela de Estudios Superiores del Magisterio. Madrid

Durant els tres anys d'estada a Madrid (1912-1915), Margalida assisteix a la Escuela de Estudios Superiores del Magisterio, un centre d'educació superior en el qual les dones estudiaven en igualtat de condicions que els homes. És així com Margalida entra en relació amb l'elit intel·lectual del moment, de la pedagogia i de la ciència. Margalida va superar la prova d'accés amb el número u de la secció de ciències. La prova específica per a aquesta secció comportava la realització de pràctiques i experiències de laboratori, reconeixement de l'instrumental científic identificació d'exemplars naturals, així com la resolució de problemes de física, química i matemàtiques. D'aquesta manera l'Escuela s'assegurava un bon nivell d'entrada dels alumnes. Les matèries centrals de la secció de ciències s'anomenaven Metodologia de la història natural, Metodologia de les ciències físiques i Metodologia de les ciències químiques, en resposta a un canvi conceptual del que havia de ser la formació del nou professorat de les escoles normals. Però no es limita a això, sinó que també freqüenta els cursos que es feien al Museo Pedagógico, una altra de les institucions que conformen l'obra de l'ILE.

La Escuela de Estudios Superiores del Magisterio va reunir un professorat de gran nivell científic, plural pel que fa a les adscripcions ideològiques. Quant a les activitats, promocionaven els treballs individuals sobre temes concrets com a preparació per al disseny i la realització posterior d'investigacions pròpies. No hem d'oblidar la més que probable influència de Santiago Ramón y Cajal, que va ser president de la Junta de Ampliación de Estudios. El darrer curs de carrera l'alumnat havia de presentar una memòria original, consistent en una recerca científica. La memòria de Margalida portava per títol *Instrucción en cálculo de los escolares madrileños, siguiendo las pruebas de Vaney*,² que dirigí el professor Anastasio Anselmo González Fernández. Dels companys de promoció de Margalida esmentarem Modest Bargalló, qui, com Margarida Comas, estudiaria la carrera de ciències naturals. Més endavant, ambdós col·laborarien en l'Associación de Profesores de Escuelas Normales, que publicava la *Revista de Escuelas Normales*.

Margalida assistí també a les classes que s'impartien en el Museo Pedagógico, un dels centres creats entorn de l'ILE. El seu director era, en aquell moment, Manuel Bartolomé Cossío. El Museo Pedagógico tingué un paper molt important en l'impuls de la renovació pedagògica, pel que fa a l'ensenyament de les ciències, entre final del segle XIX i primer terç del segle XX.

Cossío tenia el convenciment que calia disposar de mestres ben preparats per aconseguir una millora en l'ensenyament primari. Margalida assistí durant dos anys a la classe pràctica de química del professor Edmundo Lozano, on “[...] preparé una serie de cuerpos inorgánicos, hice análisis sencillos, y algo de microscopía, recibiendo además, el benéfico influjo del nunca bastante llorado Maestro”. El professor Lozano es proposava que els alumnes desenvolupessin totes les habilitats manuals i intel·lectuals que calen per progressar en l'estudi de la ciència, sense necessitat de material científic sofisticat. Aquesta forma pràctica de plantejar l'ensenyament de la ciència va ser de gran utilitat per a Margalida quan investigà a la Sorbona. Gràcies a aquesta formació pogué abordar amb èxit el disseny de nous sistemes experimentals. Margalida Comas participà, a més a més, en un curs de mineralogia pràctica que dirigí el professor Juan Calafat, que comportava el reconeixement de minerals utilitzant anàlisis per via seca i via humida i la realització d'anàlisis qualitatives.

Margalida Comas va haver de treballar per poder mantenir-se a Madrid els anys dels seus estudis. Ho va fer en un centre singular, l'International Institute for Girls, on va ser mestra de pàrvuls i professora de ciències. En aquesta institució Margalida va introduir-se en el coneixement de la llengua anglesa, que es convertiria anys després en la seva llengua d'ús diari. L'International Institute for Girls, que segueix funcionant encara al mateix edifici de Madrid, al carrer Miguel Ángel núm. 8, va ser fundat pel matrimoni de missioners protestants nord-americans William Gulick i Alice Gordon Gulick. El prestigi d'aquesta institució va atreure un alumnat femení de les famílies amb més preparació cultural. Maria de Maeztu es va incorporar al professorat el 1914. No podem deixar aquest període de la vida de Margalida Comas sense parlar del seu pas pel Laboratorio de Biología Marina de Porto Pi. Creat l'any 1906, depenia de la Universitat de Barcelona. Odón de Buen, naturalista, va ser el gran impulsor d'aquest centre. Odón de Buen va aconseguir que es creés l'Instituto Español de Oceanografía, amb la finalitat d'estudiar “las condiciones físicas, químicas y biológicas de los mares que bañan nuestro territorio, con sus aplicaciones a los problemas de la pesca”. L'Instituto Español de Oceanografía va incorporar els preexistents Estació Marítima de Santander, que depenia del Museo Nacional de Ciencias Naturales; la de Màlaga, creada pel mateix Odón de Buen el 1913; i el Laboratori de Porto Pi. El professor Josep Fuset i Tubià va ser un dels col·laboradors d'Odón de Buen a Porto Pi. Quan el Dr. Fuset s'integra en el laboratori de Porto Pi ja és catedràtic de ciències de la Universitat de Barcelona. L'estiu de 1914 Josep Fuset va organitzar un curs pràctic de biologia de dos mesos amb participació de vuit estudiants triats entre els seus millors alumnes; entre ells, Margalida Comas. Aquesta circumstància, la de ser l'única dona a participar d'activitats científiques, es repetirà tot al llarg de la vida de Margalida. Entre els seus companys esmentarem els cosins Bartomeu Darder i Emili Darder, que Margarida retrobarà en anys posteriors. Bartomeu Darder, qui va completar el mapa geològic de Mallorca, coincidirà amb Margalida a Tarragona. Emili Darder, metge higienista i batlle de Palma per Esquerra Republicana, va ser assassinat pels franquistes durant la Guerra Civil. En aquest curs de Porto Pi van realitzar pràctiques de zoologia, especialment protozous, espongiaris i celenteris. Margalida hi tornarà encara una altra vegada per tal de preparar l'examen de zoologia de la carrera de ciències naturals a la Universitat de Barcelona. Aquesta etapa s'acaba a Madrid el 26 d'agost de 1915, quan Margalida obté el títol de Maestra de Primera Enseñanza Normal, amb el número 1 de la secció de ciències. Margalida es decanta per l'ensenyament en escoles normals.

La vida professional de Margalida Comas i la carrera de ciències naturals

L'1 de setembre de 1915 Margalida Comas pren possessió de la plaça de professora numerària de física, química i història natural de la Escuela Normal de Maestras de Santander; és el primer any del seu funcionament. La professora Comas, com a secretària de l'escola, va redactar una memòria en finalitzar el curs 1916-17, per la qual coneixem les sortides que les alumnes van realitzar al *criadero* d'ostres de Boo, a la fàbrica de Gas i a la fàbrica de ceràmica d'Adarzo, a més de les sortides per recollir material per a les classes pràctiques. També sabem que Margalida feia hores de classes pràctiques fora de les establertes en l'horari, per fer experiències de física, observacions de ciències naturals o per obtenir substàncies senzilles.

A Santander, Margalida coneix Mercedes Rico Soriano, Maestra Normal, com ella, i professora de matemàtiques. Mercedes té 20 anys més que Margalida, però comparteixen iguals inquietuds pedagògiques i científiques. Va ser Mercedes qui va animar Margalida a estudiar la carrera de ciències naturals. Margalida es matricula a la Universitat de Barcelona com a alumna no oficial per examinar-se de zoologia. El professor Fuset, que dirigí el curs d'estiu en el laboratori de Porto Pi en què participà Margalida, signà la instància per avalar la sol·licitud. Excel·lent i honor fou la qualificació que obtingué. El mateix any Margalida demanà el trasllat d'expedient a la Universidad de Madrid, més ben comunicada amb Santander que Barcelona. Així, el curs 1918-19 aprova les assignatures de mineralogia i botànica, complements d'àlgebra i química. Segons explica ella mateixa, va realitzar, en part, les activitats pràctiques d'aquestes matèries amb el catedràtic de l'Institut de Santander Luis Buil.

Margalida es trobava a París durant les vacances de Setmana Santa de 1920. Allà es va assabentar de la convocatòria de pensions per part de la JAE; hi envià la instància des de París. Margalida justificà la petició en la necessitat que sentia de completar la seva formació realitzant un curs de física i química en algun dels *colleges* de la Universitat de Londres i realitzant treball pràctic en un *Training College*. Margalida volgué anar a Anglaterra perquè el considerava el país més avançat en l'ensenyament de les ciències. A més, volia veure com s'aplicava en diferents escoles. Mercedes Rico facilità el permís que li havien de donar les autoritats acadèmiques oferint-se a realitzar les classes de Margalida Comas a més de les pròpies hores de matemàtiques. Argumentà el seu oferiment afegint que la Srta. Comas era "un dels prestigis del professorat espanyol femení que més contribueixen al millorament de la cultura nacional."

Margalida assistí, durant el primer trimestre del curs 1920-21, al Bedford College for Women de la Universitat de Londres, on seguí els cursos de física, química i botànica, i també el de zoologia, treballant en el laboratori. Els dos trimestres següents es matriculà en el King's College i en el John Cass Institute, en classes nocturnes, on va aprofundir la seva formació científica i la seva instrucció en metodologia de les ciències. Però no es donà encara per satisfeta, i demanà un segon període de pensió, que li fou denegat.

Margalida Comas a Tarragona

Margalida intentà en diverses ocasions aproximar-se a Madrid o a Barcelona per estar més a prop de la universitat, per poder continuar la carrera. Finalment aconseguí una permuta per la qual anà a Tarragona, començant el curs 1922-23 a la Escuela Normal de Maestras d'aquesta ciutat. Abans de prendre possessió, s'havia matriculat, i aprovat amb les notes més altes, en les assignatures de física general, cristal·lografia, geografia i geologia dinàmica a la Universidad

Central de Madrid. A Tarragona, a més de les seves classes, i entre altres activitats, Margalida va fer una sèrie de conferències sobre l'ensenyament de les ciències físiconaturals a Anglaterra, que publicaria més endavant a *Revista de Pedagogia*. Contribuïa així a la difusió del debat que es produïa a Anglaterra sobre el valor educatiu de l'ensenyament de les ciències, més enllà de la seva importància instructiva. "Ciència per a tots" i "La ciència de la vida corrent" eren lemes repetits. Aquest debat es recuperà a casa nostra els anys 80 i 90 i tingué gran influència en el professorat de secundària. A Tarragona Margalida coincidí amb Bartomeu Darder, que era catedràtic d'història natural de l'institut. A través de Darder, va conèixer Josep Estalella, que també era catedràtic de l'institut. Tots dos científics, eminents i actius, compartien amb Margalida la passió de renovació de l'ensenyament de les ciències. Josep Estalella havia treballat a l'Instituto-Escuela de Madrid (1919-1921). Tots tres anirien després a Barcelona per posar en marxa les noves institucions educatives en el marc de l'autonomia de Catalunya.

Margalida es matriculà com a alumna oficial a la Universitat de Barcelona i aprovà amb excel·lent les nou assignatures que li faltaven per acabar la carrera, vuit de les quals amb honor. En l'examen de grau, el febrer de 1925, realitzà dos exercicis, un sobre "Els quelonis" i el segon sobre "L'origen de les espècies", que li valgueren un excel·lent. Al mateix temps Margalida realitzava un treball, *Sobre la estructura microscòpica del corazón de los Cefalópodos*, que es va publicar al *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*. Va fer aquest treball a l'estiu, sota la direcció d'Emilio Fernández Galiano, catedràtic d'histologia animal i vegetal de la Universitat de Barcelona, el mateix que la presentaria a la Real Sociedad Española de Historia Natural.

El setembre de 1925 Margalida s'examinà de les assignatures de doctorat: química biològica, antropologia i psicologia experimental, en què va obtenir en totes excel·lent i honor. La tria d'aquestes matèries dóna idea de l'amplitud mental de Margalida.

Margalida al Laboratoire de l'Evolution des Êtres Organisés. La tesi doctoral

Ja abans d'examinar-se de les assignatures de doctorat Margalida Comas escriu a José Castillejo, de la Junta de Ampliación de Estudios, per informar-lo de la seva intenció d'elaborar la memòria d'investigació per al grau de doctor. Castillejo li recomana que sol·liciti al ministeri la condició de pensionada, que li permetia continuar cobrant el sou de professora mentre s'estava a París. És així com Margalida va a París a treballar al Laboratoire de l'Evolution des Êtres Organisés, sota la direcció del seu director, el professor Maurice Caullery. Els treballs de Margalida giren entorn dels nous temes plantejats en la biologia contemporània des que es van redescobrir, l'any 1900, les lleis de Mendel i després de la teoria de l'evolució enunciada per Darwin. La genètica, els cromosomes, l'embriologia, la determinació del sexe, la intersexualitat, la influència de l'ambient i l'evolució, etc. constitueixen el vast panorama obert per la nova ciència de la biologia, que superarà el paradigma de la història natural per donar pas a nous camps d'estudis científics.

Partint de les indicacions de Maurice Caullery, Margalida comença treballant sobre els cromosomes de *Chironomus* (insectes dípters diminuts, d'aspecte de mosquit), però es troba amb la dificultat de criar-los en condicions de laboratori. El treball alternatiu que Caullery li va proposar tractava de la influència de la temperatura en el desenvolupament de *Rana temporaria*. Però Margalida aconseguí crear unes condicions en les quals els *Chironomus* completaven el seu cicle reproductor en abundància, i prosseguí paral·lelament amb els dos estudis. En acabar el

primer any d'investigació a París, Margalida Comas havia publicat cinc notes en diferents revistes científiques franceses. En els *Comptes Rendus de la Société de Biologie* publicaren «Sur le mode de pénétration de *Paramermis contorta* dans la larve de *Chironomus thummi* Kieff». Al mateix opuscle aparegué el treball «Sur l'origine des pigments des larves de *Chironomus*». Simultàniament veié publicat en el *Bulletin de la Société Zoologique de France* «Notes biologiques sur *Chironomus Thummi* Kieff» i «Sur les métamorphoses de *Prodiamesa notata* Meigen». El cinquè d'aquests treballs el publicaren en el *Bulletin biologique de la France et de la Belgique*; tractava «Sur l'intersexualité chez *Paramermis contorta* V. Linzt». A més d'aquests estudis Margalida n'havia iniciat uns altres que no havia pogut completar: l'estudi dels cromosomes de *Paramermis contorta*, l'origen de la intersexualitat en aquesta espècie i el de l'herència de l'absència de pigment en alguns *Chironomus*, entre altres. Per això Margalida, comptant amb el suport de Caullery, intentà renovar la condició de pensionada. Li va ser concedida una pròrroga per a tot el curs 1927-28. Mentre seguia en les seves recerques, Margalida redactà la seva memòria de doctorat, amb el títol *Contribución al conocimiento de la Biología de Chironomus thummi y de su parásito Paramermis contorta*. Llegí la tesi a la Universidad Central de Madrid (l'única universitat espanyola que podia concedir el grau de doctor) el gener de 1928, que fou qualificada d'excel·lent. La tesi es publicarà el mateix any a *Memorias de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, t. XIII.

Els components del tribunal que jutjà la tesi de Margalida eren tots reconeguts professors i investigadors. Entre ells trobem Odón de Buen, president del tribunal; Cándido Bolívar, que n'era el secretari; Francisco de las Barras, José Rioja, Lucas Fernández Navarro, José Madrid Moreno, Luis Lozano Rey y Manuel Hilario Ayuso. Els elogis que rebé la nova doctora no significaren pas la seva incorporació a la universitat. La carrera científica de la doctora Comas s'acabà aquí. Havia arribat molt lluny, però havia tocat el sostre de vidre que ha limitat durant tants d'anys l'accés de les dones als llocs més elevats de la investigació científica, amb la pèrdua de talent que això comporta. Margalida serà professora universitària més endavant, la primera professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, nascuda amb l'estatut d'autonomia de 1931. A més dels treballs ja ressenyats, la ja doctora Comas en publicà d'altres: conjuntament amb Maurice Caullery, «Le déterminisme du sexe chez un nématode parasite des larves de *Chironomus*» a *Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences* (1928). En el *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural* trobem «Sobre la influencia de la tiroidina en el desarrollo de *Chironomus thummi* Kieff» i a les *Memorias de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, «Contribución al conocimiento del determinismo del sexo en *Paramermis contorta* v. Linzt» (1929).

Retorn a Tarragona. Activitats educatives i pedagògiques de Margalida Comas. Els escrits.

Acabada la tesi doctoral i barrat el camí d'una carrera científica, Margalida Comas es dedica plenament al camp de la pedagogia. D'una banda continua amb la publicació d'articles en la *Revista de Pedagogía*, creada en l'àmbit de l'ILE, però al marge del *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, en la qual ja havia col·laborat amb anterioritat. La *Revista de Pedagogía* va ser creada per Lorenzo Luzuriaga, actiu impulsor de la renovació pedagògica a Espanya, procedent també de l'Escuela de Estudios Superiores de Magisterio, que gaudí també de les pensions de JAE. Va ser col·laborador de Giner de los Rios i de Cossío. La *Revista de Pedagogía* sortí de

forma seguida del gener de 1922 al juliol de 1936. La revista s'amplià amb les *Publicaciones de la Revista de Pedagogía*. Margalida aportà articles i ressenyes a la revista i veié publicats els seus llibres en les diverses seccions de les *Publicaciones*. Ja el 1922 publicà un article sobre "La enseñanza de las Matemáticas" i un manual sobre *Cómo se enseña la Aritmética y la Geometría* (1923), que conegué sis edicions fins al 1936. Encara n'aparegué una edició de l'editorial Losada, a Buenos Aires (1947), dins del *Manual de didáctica y organización escolar*. Margalida Comas parteix de la intuïció infantil i la utilització d'objectes a partir de la qual introduir nocions de quantitats i mesures. El 1925 publicà dos articles a la *Revista de Pedagogía*: "Las ciencias en la escuela" i "El cuestionario para las oposiciones a escuelas. Matemáticas" (1925). Un cop a la Sorbona continuà escrivint i publicà "Las ciencias físico-naturales en Francia" (1926), on descriu com s'introdueixen les ciències primer com a lliçons de coses per anar passant a una més gran formalització del contingut. En 1927 aportà un article sobre "La enseñanza de las ciencias" i un comentari del llibre *The Teaching of Geometry in School. A Report prepared for The Mathematical Association, London*.

També col·laborà Margalida en la *Revista de Escuelas Normales*, que dirigia Modest Bargalló. Aquesta revista l'editava l'Asociación Nacional del Profesorado Numerario de Escuelas Normales, que no era pròpiament una revista corporativista, sinó que servia també per introduir elements de renovació pedagògica. En aquesta publicació Margalida hi aportà el text "Buenos deseos" (1925) i "Excursión al Vesubio" (1926); també, en 1927, un comentari del llibre de Josep Fuset *Manual de Zoología*.

El març de 1927 la *Revista de Pedagogía* informava que havia estat designada com a òrgan representatiu d'Espanya a la Lliga Internacional d'Educació Nova. Es tractava d'una associació de professorat que apostava per una renovació pedagògica nascuda a final del segle XIX. Els seus propòsits tingueren una maduració i expansió important a començament del segle XX. La nova educació es basava en mètodes pedagògics a partir de la mateixa activitat infantil, a partir de la qual desenvolupar les capacitats dels infants i l'adquisició de coneixements orientats a fomentar actituds de cooperació i solidaritat. Aquesta vinculació va produir l'ampliació a noves sèries de les *Publicaciones de la Revista de Pedagogía*. La sèrie "La nueva educación" va incloure tres textos de Margalida Comas: «Las escuelas nuevas inglesas» (1930), «El método Mackinder» (1930) i «La coeducación de los sexos» (1931). A la sèrie "La escuela activa. Textos escolares" Margalida hi publicà el text «Aritmética» (1928). A la sèrie "La práctica de la educación activa" Margalida aportaria «El método de proyectos en las escuelas urbanas» (1931).

Margalida Comas, que s'havia incorporat a l'equip de redacció de la revista, faria encara més aportacions del seu saber pedagògic a la *Revista de Pedagogía*, en forma d'articles i recensions de llibres. Hi trobem «La educación del adolescente en Inglaterra» (1928) i la recensió del llibre *Traité de Psychologie* del psicòleg flamenc Georges Dwelshauvers. El 1929 hi apareix «La enseñanza de la biología» i tres comentaris de llibres, sobre *The teaching of Arithmetic*, de P. Kepler i *Individual Work in Infants School* de Jessie Mary Mackinder. Dos articles sobre el mètode Mackinder i sobre les escoles noves a Anglaterra (1930) als quals s'afegiren dos comentaris, un sobre el manual del *Board of Education. The new Prospect in Education*, i la del text de Montserrat Bertran Vallès, companya de Margarida Comas a l'escola Normal de Tarragona, "Apuntes de literatura". El tercer es referia al llibre de Pérez Somosa *Metodología de la aritmética elemental*.

En els mateixos anys col·laboraria també en la revista *Conferencias y Reseñas Científicas*, de la Sociedad Española de Historia Natural, on informà sobre la reunió que tingué lloc a París sobre el tema de l'evolució, convocada pel Centre Internationale de Synthèse i en la qual van participar Caullery i Guyenot (1930). Així mateix el 1932 hi escriví una ressenya del llibre de Caullery *Le problème de l'Evolution*.

Tots aquests textos ens donen una idea de la capacitat de treball i l'esforç d'actualització de Margalida, i de l'amplitud dels seus interessos científics i pedagògics, que mantindria al llarg del temps.

El Congrés de la World Federation of Education Associations

Podem encara referir-nos a una altra de les activitats de Margalida Comas. Es tracta de la seva participació en el congrés que la World Federation of Education Associations celebrà a Ginebra entre el 25 de juliol i el 4 d'agost de 1929. Aquesta federació es va crear als Estats Units el 1923, a iniciativa de la Associació Nacional d'Educació; a la reunió de constitució de la federació hi van acudir quasi 600 delegats d'una seixantena de països. La federació es definí com a no-sectària i apolítica, centrada exclusivament en l'educació, amb la finalitat de promoure la idea de la pau, la cooperació i la comprensió entre els pobles. La *Revista de Pedagogía* informà de la convocatòria del que seria el quart congrés i de la intervenció de persones internacionalment reconegudes. Hi havia dinou seccions diferents, i també una gran exposició on s'expressaria la idea central: la col·laboració entre els pobles per l'educació encaminada a la pau. La Creu Roja de la Joventut hi seria present, així com la Unió Internacional de Socors als Nens. La primera presentaria una mostra de dibuixos realitzats per alumnes de diferents països que il·lustraven els principis de la Declaració de Ginebra, i la segona difondria les diferents iniciatives de correspondència interescolar. Margalida Comas va ser l'única representant espanyola en el congrés. La seva ponència, recollida a *La Voz de Menorca*, es referí a la qüestió de l'analfabetisme a Espanya, en què es pronuncià Margalida a favor de l'escolaritat obligatòria. Margarida es va allotjar a Ginebra a casa del seu germà Joan, que gaudia d'una pensió de la JAE per estudiar pedagogia a l'institut Jean Jacques Rousseau. Ginebra era llavors el rovell de l'ou de la renovació pedagògica teòrica i pràctica, per la confluència de personalitats com Edouard Claparède, Pierre Bovet i Adolphe Ferrière, que crearen l'International Bureau of Education (IBE). Pere Rosselló, exalumne també de l'Escuela de Estudios Superiores del Magisterio, on va coincidir amb Joan Comas, va formar part de l'equip director de l'IBE, primer amb Bovet i després amb Jean Piaget, el creador de l'epistemologia genètica, biòleg, filòsof i psicòleg experimental, molt important per les seves aportacions a la psicologia evolutiva. Tot fa pensar que Margalida aprofitaria l'avinentsa per prolongar la seva estada a Ginebra i conèixer els més alts representants de l'Educació Nova que ella contribuïa a difondre en el nostre país.

Segona etapa. República i Guerra Civil (1931-1939)

La proclamació de la República i l'estatut d'autonomia. Els tres pilars de la política educativa de la Generalitat

El 14 d'abril de 1931 es van produir molts canvis importants a Espanya. La proclamació de la República portà a l'aprovació de l'estatut d'autonomia de Catalunya. L'una i l'altre es proposarien una política educativa que portés l'educació primària a tots els infants, adaptada a les seves

necessitats i a la seva evolució. Més enllà, la formació professional postescolar formaria part de la política educativa dels nous governs, tot sobre la base de la laïcitat, de la gratuïtat i de la coeducació, dins dels principis de l'escola activa. Aquesta seria una de les funcions essencials de l'Estat. En pocs mesos la República crearà les mateixes escoles que les que havia creat la monarquia en catorze anys. La República posà en marxa també el patronat de les Misiones Pedagógicas, per portar la cultura fins als racons més inaccessibles del país.

A Catalunya ja s'havien creat des de començament de segle institucions i organitzacions al servei d'una educació catalana amb esperit de país, per permetre l'aprenentatge de la llengua catalana i el coneixement de la nostra història i cultura, al mateix temps que procurava una formació orientada a la preparació professional, en especial per a les noves ocupacions que requerien la indústria i el comerç. Recordem aquí l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana (1899), finançada per multitud de socis arreu de Catalunya; l'Escola de Mestres (1906); la creació de l'Institut d'Estudis Catalans, el 1907, que va ser una iniciativa cabdal per posar al dia la cultura catalana i portar-la al nivell de qualsevol de les cultures europees, i la Federació Nacional de Mestres de Catalunya (1909). Des de final del segle XIX apareixen bon nombre d'escoles que responen als principis i valors morals de sectors de la societat. L'Escola Moderna (1901) de Francesc Ferrer i Guàrdia, laica i coeducativa, respon a un afany de formar homes i dones lliures i iguals; basada en el racionalisme pedagògic, en la solidaritat internacional i el pacifisme. L'ajuntament de Barcelona crea l'Escola del Bosc, al parc de Montjuïc, que es converteix aviat en un centre de referència. El mateix ajuntament crea el 1922 el Patronat Escolar, que s'encarregava de seleccionar els mestres dels cossos estatals, i que impulsaria construccions escolars encarregades a arquitectes de prestigi, amb aules àmplies, lluminoses, amb patis, responent a una preocupació per la higiene i la salut dels escolars. L'any 1914 es creava la Mancomunitat de Catalunya, que l'any següent obriria tretze escoles Montessori a Barcelona, per estendre-les després a tot Catalunya. Es creà també una escola de mestres, i es publicà una revista, *Quaderns d'estudi*, i es recuperà el *Butlletí dels Mestres*, suspès durant la dictadura de Primo de Rivera.

Amb l'aplicació de l'Estatut d'Autonomia, Catalunya donarà un nou impuls a la modernització de l'escola i a la dignificació del professorat. Es va potenciar l'ús i l'aprenentatge de la llengua catalana, no sense un viu debat durant la discussió de l'estatut. El seminari de pedagogia que Joaquim Xirau havia creat a la Universitat de Barcelona (1930) organitzaria els cursos de perfeccionament. Mitjançant un decret es reestabliren les càtedres de llengua catalana que l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana havia creat a les Escoles Normals, posades totes sota la supervisió de Pompeu Fabra. El Comitè de la Llengua i el Consell de Cultura tindrien la missió de normalitzar l'ús del català i la cultura catalana. Joaquim Pellicena va presidir el Comitè de la Llengua, i entre els seus vocals trobem Leonor Serrano, inspectora de ensenyament primari; Rosa Sensat, del Patronat Escolar de Barcelona; el secretari en va ser Alexandre Galí, pedagog. Altres membres en foren Cassià Costal i Pompeu Fabra. Entre les seves comeses es troben la publicació de textos escolars en català, la reedició del *Butlletí dels Mestres*, la recuperació de l'Escola d'Estiu i la posada en marxa dels cursos de català per correspondència.

De la seva banda, el Consell de Cultura, presidit pel conseller d'Instrucció Pública i pel president de la Generalitat, es va estructurar en cinc ponències: ensenyament superior, secundària, primària i tècnica; i una ponència d'arxius i biblioteques. Al davant de la ponència d'educació

secundària trobem Josep Estalella, que Margalida coneixia de Tarragona. Fruit del funcionament de les ponències d'ensenyament primari i secundari fou la creació de l'Escola Normal de la Generalitat de Catalunya i de l'Institut-Escola.

L'Institut-Escola començà a funcionar a principi de febrer de 1932. Aquest centre era similar a l'Institut Escuela de Madrid; ambdós foren centres experimentals on s'assajaren nous enfocaments per a l'ensenyament secundari. La direcció va ser encomanada a Josep Estalella, que abans havia treballat a l'Institut Escuela de Madrid.

El tercer eix de la política educativa de la Generalitat va ser la creació de la Universitat Autònoma. Les negociacions portades a terme entre el govern de la República i el de la Generalitat establiren la creació d'un patronat integrat pel rector de la Universitat, cinc vocals nomenats pel govern de Madrid i cinc més nomenats per la Generalitat. En el nou esquema d'estudis es creà la secció de pedagogia de la facultat de Filosofia i Lletres. Margarida Comas va ser nomenada professora de biologia infantil. És la primera dona professora, "la nostra primera mestra" com l'anomenaren en la nadala de 1998 de l'actual facultat de Pedagogia.³

L'Escola Normal de la Generalitat

Ventura Gassol, conseller de Cultura; Manuel Ainaud, assessor tècnic de l'ajuntament de Barcelona; Marcel·lí Domingo, ministre d'Instrucció Pública i el director general de Primera Ensenyanza, Rodolf Llopis, van fer el disseny del pla professional de formació dels mestres, el pilar de la importantíssima reforma de les bases dels mestres nous, al servei de la formació dels nous ciutadans. Pere Carbonell, que va ser alumne d'aquesta escola, titula *Formant mestres per a la democràcia* el seu llibre de records, un reconeixement explícit del que va ser aquesta institució. Un dels canvis que aportà va ser l'exigència del títol de batxiller per accedir als estudis de magisteri i la superació d'un examen d'entrada. S'establia també la coeducació, per a la qual cosa s'unificaren les dues escoles, masculina i femenina, de cada província. En el pla professional es van incloure per primer cop les didàctiques específiques de les diferents matèries.

L'acord de creació de l'Escola Normal de la Generalitat establia el seu caràcter experimental. El pla d'estudis preveia que els aspirants a mestres havien de fer uns cursos de cultura general per situar els alumnes en un nivell que s'aproximés al del batxillerat. L'assistència era obligatòria. Els estudis tindrien tres anys de formació teòrica i un curs de pràctiques. Les matèries atendrien les tres àrees: la formació bàsica, la pedagogia i les didàctiques. A més les noies havien de fer un curs monogràfic d'economia domèstica. És a dir, no hi hauria segregació de sexes, però el currículum no arribaria del tot al que ara entenem per coeducació.

Una part del professorat de l'Escola Normal havia de procedir del cos estatal de professorat, mentre que la Generalitat podia contractar els anomenats *professors complementaris* o *especials*. Entre els professors de procedència estatal trobem Margalida Comas i Pere Darder, precedents tots dos de Tarragona; Cassià Costal, que exercia a Girona i que va ser el primer director de la Normal. També era de Girona el professor Miquel Santaló. De la Normal de Lleida s'incorporaren Pinyol i Jesús Sanz, introductor de la impremta escolar de Freinet a Catalunya. Jesús M. Bellido, Pablo Martínez de Salinas, Àngel Frigola, Eduard Albors i Amadeu Visa foren també professors de la Normal. Finalment esmentem Joaquim Xirau, catedràtic de filosofia, que feia poc havia creat el seminari de pedagogia de la Universitat. Tots ells eren professors de prestigi interessats en la millora de l'ensenyament i al corrent del que significava la pedagogia de

l'Escola Nova. Encara podríem esmentar altres professors amb dedicació parcial, sense esgotar la nòmina, com Marçal Olivari i Ramon Jori. És amb aquests companys amb qui Margalida treballarà, i que dirigirà en ser nomenada vicedirectora, fet que li suposà assumir la representació institucional de l'Escola.

Guillem Bestard

Margalida visqué una etapa de gran activitat i de projecció pública a partir del 1931, a més d'experimentar un canvi de transcendència personal, el seu matrimoni. El mes de març del 1931 Margalida es casa a Barcelona amb Guillem Bestard Cànaves, de Pollença, vidu amb un fill. Margalida tenia ja 39 anys i Guillem era deu anys més gran. Bestard era un fotògraf reconegut que havia obtingut diversos premis internacionals, com la medalla d'or de l'Exposició Internacional de París, en la modalitat de fotografia artística, entre d'altres. Havia retratat també tots els artistes que s'havien instal·lat a Pollença cercant la llum i els colors de Mallorca; entre ells els pintors Hermenegildo Anglada Camarasa i Tito Cittadini. Va ser també corresponsal gràfic del National Geographic des del qual donà a conèixer les bel·leses de l'illa. La seva freqüentació dels artistes plàstics del moment, que acudien a Pollença per captar la llum i els paisatges de l'illa, l'havia animat a pintar i va exposar la seva obra a Palma i després a Barcelona.

Guillem Bestard va tractar el també pollencí Guillem Cifre de Colonya, qui creà una caixa d'estalvi, encara vigent avui dia, nascuda més com un servei social que com a institució purament econòmica. Quan Cifre de Colonya morí, la seva vídua, Clara Hammerl, cercà la col·laboració i el suport d'altres personalitats d'idees similars per continuar l'obra del seu marit, entre ells Gabriel Comas, el pare de Margalida. Va ser a Pollença, on Guillem dirigia la Caixa Cifre de Colonya, on es van conèixer Guillem Bestard i Margalida Comas.

El matrimoni s'instal·là a Barcelona al domicili de Mercedes Rico Soriano, que s'havia establert a la ciutat en aconseguir la plaça de catedràtica de física, química i ciències naturals de la Normal de Barcelona. És curiós que Mercedes i Margalida competissin per aquesta plaça, entre altres concursants. El fet que Mercedes fos més antiga en l'escalafó decantà la balança a favor seu. L'amistat no en quedà afectada, i Mercedes quedà incorporada plenament a la família Comas.

La presència pública de Margalida Comas

La presència pública de Margalida Comas es desplegà en diferents àmbits: la trobem, per exemple, vinculada amb el Lyceum Club com a assessora de Pedagogia. El Lyceum Club neix el 1931, per iniciativa d'Aurora Bertrana i Carme Karr. És un àmbit de trobada i de debat des del qual donar visibilitat a les dones, tot incidint en la demanda dels seus drets. Margalida hi pronuncià una conferència sobre *Problemas educativos de los tiempos nuevos* i una altra, sobre *La importància de les ciències naturals en l'ensenyament*. Un altre àmbit on es produeix la presència de Margalida, no estrictament relacionada amb la seva condició de professora de l'Escola Normal, és la participació en el Congrés d'educació social organitzat per l'Ateneu Enciclopèdic Popular. Margalida actuà en l'acte d'inauguració com a vicedirectora de l'Escola Normal, juntament amb la resta d'autoritats. Però, a més, intervingué en els treballs del congrés presentant una ponència sobre *Les escoles d'especialització femenina*. Veiem com aflora el seu compromís envers les dones, el seu feminisme i el seu compromís amb les classes populars.

Convé explicar ara per què Margalida va ser vicedirectora de l'Escola Normal. El director, Cassià Costal, havia dimitit del càrrec el setembre del 1932. El Consell de Cultura va nomenar nou director, Miquel Santaló, que en aquell moment era diputat al Parlament de Catalunya per Esquerra Republicana. Conscients que en Santaló no s'hi podria dedicar, crearen un nou càrrec, la vicedirecció, no previst en el reglament, per al qual nomenaren Margalida Comas. Evidentment els nostres *homes educats*, com els anomenava Maria Aurèlia Capmany, no podien concebre que una dona se situés al capdavant d'una institució pública.

Margalida es va incorporar al seminari de pedagogia que havia creat Joaquim Xirau. Amb l'autonomia de Catalunya, el seminari desplegà una gran activitat en la millora del nivell cultural i professional dels mestres en actiu. Conferències, treballs de seminari, cursos monogràfics, etc., en els quals participà també la professora Comas, com el curs que va dedicar a *Els nous mètodes d'ensenyança*, o la conferència que versà sobre *La enseñanza de las ciencias mediante proyectos*. Quan es crea, el 1933, la nova facultat de Filosofia i Lletres i Pedagogia, s'hi incorpora la secció de pedagogia i Margalida Comas en serà professora de biologia infantil, i afegeix noves responsabilitats a les que ja tenia. Margalida Comas va ser "la nostra primera mestra" per als actuals ocupants de la facultat de Pedagogia de la UB.

Margalida seguia escrivint i publicant, tot i el munt de feines que feia. Citarem algunes d'aquestes publicacions: a la *Revista de Pedagogía*, "El método de proyectos en las escuelas urbanas", que amplià en forma de manual dins una col·lecció de les *Publicaciones de la Revista de Pedagogía*. També escriví un volum per a una altra col·lecció, *Metodología de la Aritmética y la Geometría*, que sortí en forma d'article, amb el mateix títol, a la revista. Un article interessant és el que va dedicar a "Algunos problemas biológicos", també a la revista. Les ressenyes de llibres foren altres col·laboracions de Margalida: hi presentà *Las edades del hombre y su significado pedagógico* i *La reforma escolar y la formación del maestro primario*, de Mantovani.

Deixà petja també en altres publicacions com el *Butlletí dels Mestres* i la *Revista de Psicología i Pedagogía*. Traduí de l'anglès *El estudio de la naturaleza en la escuela*, de Vilhelm Rasmussen, director de l'Escola de Mestres de Copenhagen, que desenvolupava un aspecte crucial dins de l'Escola Nova.

L'esclat de la guerra

El 18 de juliol Margalida es trobava a Madrid participant en unes oposicions. Entre el 16 i el 17 havien marxat a Mallorca els seus pares i germanes juntament amb Mercedes Rico Soriano. També el seu marit, Guillem Bestard, se n'havia anat. La ràpida victòria dels rebels a Mallorca afectà greument la seva situació i tota la família es va haver d'instal·lar a la casa de Guillem Bestard a Pollença. Allà van haver d'assistir a la crema, al mig de la plaça, de tots els llibres, correspondència i altres papers i objectes personals. "Hi havia coses precioses" de Margalida, segons m'explicà na Conxita, la germana petita. Van patir una situació econòmica molt precària, sense cap ingrés, i van subsistir gràcies a l'ajut de Guillem Bestard. Margalida i Guillem van trigar deu anys a retrobar-se. La nostra Guerra Civil i la posterior Guerra Mundial ho van fer molt difícil. Però cal dir que l'actitud del govern britànic va ser completament negativa. Tenim constància de múltiples gestions prop del Foreign Office. Sembla que van ser les gestions dels Elmhirst de Dartington Hall prop del cònsol del Regne Unit a Palma van acabar desbloquejant la doble dificultat, la que hi oposava el govern britànic i la del govern franquista. Finalment el retrobament, desitjat i temut, es va produir els darrers dies del 1946 i van reprendre feliçment la vida en comú.

La repressió de Franco es va acarnissar especialment amb l'estament del professorat. Les germanes Comas Camps van patir la depuració, i al pare li va ser denegada la paga de jubilació quan va reclamar-la, un cop acabada la guerra. Aquesta humiliació va tenir greus conseqüències en la seva salut i en va precipitant la seva mort. Margalida, des d'Anglaterra, i el seu germà Joan, instal·lat a Mèxic, van ajudar econòmicament pares i germanes. Margalida tenia dificultat per escriure'ls i molts cops era Joan el que feia d'intermediari. Una persona que havia conegut la família em va comentar que la mare i les germanes "van viure amb gran dignitat totes les dificultats que van patir", que anaven més enllà de les dificultats econòmiques.

A Barcelona, amb la guerra, tota la vida escolar va quedar trastocada: els joves, tant professors com alumnes, van ser mobilitzats; la universitat es va buidar així com l'Escola Normal. A causa dels bombardejos i en absència del pare, els nens i nenes, molts, van deixar d'anar a escola. Els carrers es van omplir de canalla. Aviat van aparèixer la fam i la desnutrició, mentre arribaven a Barcelona una allau de refugiats vinguts de les zones ocupades, que la ciutat va acollir el millor que va poder.

La Guerra Civil havia produït una gran commoció arreu. Molts veieren en el nostre conflicte l'anunci del que havia de succeir a Europa. Hi va haver una reacció immediata i diverses organitzacions es van mobilitzar per portar aliments i altres subministres (per exemple sabó, reclamat per les mares) per pal·liar l'estat de necessitat de la població civil, especialment els nens i nenes. És en aquestes circumstàncies que Margalida es presenta a l'oficina dels Amics Quàquers a Barcelona. Estava situada al carrer Urgell, al domicili particular de Domènec Ricart i Margarita de las Barreras, que havien allotjat Alfred i Norma Jacob, i des de la qual coordinaven diverses entitats, totes dedicades a l'ajut infantil. Esmentem Assistència Infantil, Ajut Infantil de Rereguarda i Pro Infància Obrera, agrupades a Unificació de Grups d'Assistència Infantil. Juntament amb Save the Children, Creu Roja Internacional i Aid in Spain, formaren la Comissió Internacional d'Ajut als Nens d'Espanya. Alfred i Norma Jacob n'eren els representants.

Margalida Comas ofereix la seva col·laboració i la possibilitat de participació dels alumnes. És així com comença la llarga relació de Margalida amb els Amics Quàquers (The Friends). De fet, Margalida Comas ja sabia qui eren els quàquers. En la seva estada a Londres el curs 21-22 havia fet amistat amb Janet Perry, quàquera, professora d'espanyol al King's College.

Al mateix temps, el govern republicà i també la Generalitat necessitaven explicar als països europeus la seva obra educativa (extensió de l'educació primària, renovació de la universitat, educació d'adults, actualització de la formació dels mestres d'acord amb els moviments de renovació pedagògica que es desenvolupaven a Europa i a Amèrica, etc.) I també per donar sensació de normalitat acadèmica. El rector de la Universitat Autònoma, Pere Bosch Gimpera, envià el professorat als països i universitats amb els quals havien tingut relacions prèvies, on van oferir cursos de les seves especialitats: Josep Xirau, a París i Londres; Joaquim Xirau, a París i Cambridge; August Pi i Sunyer, a Tolosa i Brussel·les; Bosch Gimpera mateix anà a diverses universitats (Edimburg, Cambridge, Oxford, Saint Andrews, Belfast, Brussel·les, París, Tolosa, Praga); Millàs Raurell anà a Jerusalem; Terrades a Buenos Aires; Sayé a París; Valbuena a Cambridge; Cuatrecasas a Buenos Aires i Margalida Comas a Anglaterra.

Margalida Comas anà a Londres comissionada per la universitat però també compromesa amb l'ajut infantil canalitzat pels quàquers. En el viatge d'anada coincidí a Portbou amb Edith Mary Pye (1876-1965), amb qui va fer amistat i es va allotjar a casa seva a Londres. Deixeu-me dir

que és una llàstima no disposar d'espai per relatar la vida d'aquesta dona, que li valgué la legió d'honor francesa per organitzar un hospital i una maternitat prop del front de batalla durant la Primera Guerra Mundial. Quan ve a Barcelona per supervisar el treball que dirigien Alfred i Norma Jacob, tenia ja una gran experiència de treball en una regió en guerra, gran capacitat organitzativa a més d'un caràcter enèrgic.

A inicis del 1937 Margarida ja és a Londres i visita l'ambaixador de la República, Pablo de Azcárate, amb qui col·laborarà en moltes de les iniciatives que s'emprenen per crear un ambient de relació i suport entre els exiliats i d'aquests amb el seu país d'origen; per cultivar la cultura pròpia i per difondre aquesta cultura en el país d'acollida, tot aprofitant la presència de professors experts en moltes àrees del coneixement.

El 2 de febrer del 1937 Margalida fa una conferència a la Friends House, la seu dels quàquers, a Londres, *The New Spain*. El mateix febrer publica un article, "Spain Under the Republican Government" a la revista de la WILPF (Women International League for Peace and Freedom), *Pax International*.

A Anglaterra el suport a la població civil s'organitza entorn del National Joint Committee for Spanish Relief (NJCSR), fundat el 6 de gener de 1937 per la duquessa d'Atholl, Katharine Ramsey (1874-1960), membre del Parlament pel Partit Conservador, que havia viatjat per Espanya per veure de prop i entendre de què anava aquella guerra. Els bombardejos de Durango i Guernika van causar un impacte molt profund en la població anglesa, que va respondre generosament a la col·lecta convocada pel NJCSR al diari *The Times*. Va aflorar la iniciativa de traslladar els nens bascos amenaçats per l'aviació alemanya a Anglaterra, i per fer-ho factible es constituí el Basque Children Committee. Lea Manning es desplaçà a Bilbao per negociar amb el govern basc l'evacuació. El 23 de maig del 1937 arribaven a Southampton prop de 4.000 nens i nenes bascos acompanyats per mestres, capellans i personal auxiliars, més de 200. Els van allotjar en el campament d'Eastleigh que els Boy Scouts havien muntat força precipitadament. Una de les qüestions que va preocupar l'ambaixador Pablo de Azcárate va ser la de mantenir el procés formatiu d'aquests nens. Per respondre a aquesta necessitat va proposar al Ministerio de Instrucción Pública el nomenament de Margalida Comas per visitar les colònies on progressivament van ubicar els infants. De fet, Margalida ja havia començat a visitar algunes de les colònies a fi de supervisar les condicions físiques dels albergos i el seu funcionament, però amb el nomenament proposat per Azcárate, l'assessorament que Margarida ja feia prop del JNCSR i del Basque Children Committee va disposar d'un aval oficial.

Més endavant, Margalida passaria a dependre econòmicament del Basque Children Committee com a visitadora social. El nom de Margalida Comas no apareix en les recopilacions de records dels nens bascos que s'han publicat, però ella sí que s'hi havia fixat. Quan, una vegada contractada per fer classes de ciències naturals a la Dartington Hall School (Totnes), li van demanar si entre els joves bascos n'hi havia alguns que volguessin ser mestres, ella va proposar-los les germanes Carito i Marina Rodríguez "les més dartingtonianes possibles". Les germanes van estudiar a Dartington els cursos Froebel amb les beques de l'Institut Juan Luis Vives i van esdevenir mestres de la mateixa escola, on van treballar fins a la seva jubilació. Margalida Comas, a més, es va ocupar que poguessin guanyar alguns cèntims per a les seves petites despeses. En el moment d'escriure aquestes ratlles, Marina Rodríguez encara viu a Totnes i conserva les conviccions per les quals van lluitar els seus pares, feliç de veure com es recupera el record de la història dels nens bascos.

La Guerra Civil, entre Catalunya i Anglaterra

Margarida va tenir una gran activitat a Londres: va fer conferències, com ja hem ressenyat, i va participar en campanyes per recaptar diners per al manteniment de les colònies establertes arreu d'Anglaterra. Algunes se sostenien gràcies als grups locals, però totes en general van patir una minva de diners quan Anglaterra entrà en guerra. Els mateixos nens bascos hi van participar activament oferint funcions de balls i cançons del seu país i confeccionant els vestits que portaven. Aquesta feina els va mantenir units i contribuí a la seva educació.

El mes de novembre del 1937 Margalida és a Barcelona, on fa una conferència sobre *Metodologia de les Ciències Naturals* adreçada als assistents a un curs de formació per a aspirants a la direcció d'escoles graduades. El tema l'havia desenvolupat en un llibre (*Contribución a la metodología de las Ciencias Naturales*, 1937), que ja es trobava a la impremta el juliol del 36, però no va poder sortir fins l'any següent. De fet, Margalida s'havia reincorporat a les classes de la universitat en recuperar-se l'activitat acadèmica. Ho fa amb la idea de retornar a Anglaterra després de complir amb un horari intensiu les seves obligacions. En començar el 1938 Margalida és novament a Londres continuant la seva doble tasca: supervisió de l'educació i instrucció dels nens bascos, i propaganda antifeixista. Al gener coordina el número extraordinari de *The Teachers International Review*, dedicat a Espanya, amb quatre articles de la seva ploma que cobrien diferents aspectes de l'educació en el passat i en el present. Va signar com a *Dr. Camps. University of Barcelona*. Per a la revista *Pax International* de la Women International League for Peace and Freedom (WILPF) va escriure *Spain under the Republican Government*, que signà de la mateixa manera ocultant el primer cognom, cosa que farà habitualment. Ella mateixa ho justifica temps després en raó del costum anglès d'utilitzar només un cognom, i com a camuflatge per evitar possibles represàlies a la seva família.

En el darrer número de la *Revista de Pedagogia*, editat a Barcelona, Margalida publicà un article, "El problema de la educación rural y los nuevos *Village College* de Inglaterra" (1938). De fet hi recull les observacions realitzades al llarg de les seves visites a les colònies dels nens bascos per tot Anglaterra.

Sabem que Margalida torna a Barcelona el setembre de 1938, com a part del tribunal de la tesi doctoral del seu company Joan Roura. Les condicions de vida a la ciutat són molt precàries i s'hi queda per reforçar els darrers esforços dels quàquers per donar de menjar als infants, quan ja s'ha instal·lat la consciència de la derrota. Margalida es queda a Barcelona i segueix els quàquers en el seu camí cap a la frontera, passant per Figueres, sota intensos bombardejos. Encara va romandre amb els quàquers a França, prop de la frontera, fins a final de febrer de 1939. El seu retorn a Anglaterra serà ja definitiu i es convertirà en exiliada.

Els primers anys de l'exili a Anglaterra (1939-1942)

Com molts altres intel·lectuals i professors universitaris espanyols i molts europeus que fugien de la persecució nazi, Margalida va fer gestions per trobar feina en alguna universitat, però no se'n va sortir. Va continuar treballant amb el Basque Children Committee, ara contractada com a visitadora social, el mateix que ja feia, amb una feina addicional ja que el nou govern franquista, des de la caiguda de Bilbao, començà a demanar la repatriació dels nens bascos. Les mateixes autoritats britàniques van ser molt reticents a la seva presència, ja que hi veien una forma de propaganda *roja*. Margalida es va implicar molt en la tasca de verificar l'autenticitat de les sol·licituds

familiars, que en alguns casos havien resultat falses. De vegades eren les mateixes famílies les que, de manera indirecta, feien saber la no-conveniència del seu retorn.

Cap a final del 1939 Margalida tingué el càrrec d'Organising Secretary, a proposta d'Eleanor Rathbone, que era membre del Parlament i vicepresidenta del comitè. El juliol del 1940 Margalida envià un informe a Juan Negrín i a Pablo de Azcárate en què afirmava que quedaven 427 nois i noies a Anglaterra. Quan va començar la Guerra Mundial el Foreign Office va voler repatriar-los però davant la resistència del Comitè dels Nens Bascos, van acceptar que els més grans poguessin quedar-se al·legant motius polítics, si aquesta era la seva voluntat. A part d'això, els nens més petits escolaritzats i que vivien amb famílies angleses havien oblidat les llengües pròpies. Dels més grans, alguns ja treballaven i vivien autònomament, per bé que en feines poc remunerades, a causa dels anys d'instabilitat i trasbalsos que els van mantenir allunyats de l'escola. No oblidem que el lema que els va empènyer a marxar va ser "sólo seran tres meses". L'esperança que la guerra s'acabaria aviat i que podrien tornar amb els pares es va mantenir durant molt temps.

Margalida va dissenyar un pla de formació per correspondència que va enviar a Azcárate, amb el qual podrien ajudar els més petits a reaprendre la seva llengua. Però la demanda dels més grans era diferent, volien més instrucció que els capacités per treballar. Margalida proposà que es fessin classes a l'Hogar Español, a Londres i en altres localitats del país, de llengua i cultura espanyola.

Entre els refugiats espanyols es va produir un debat del que va resultar la iniciativa de constituir un Hogar Español amb el suport de personalitats de prestigi reconegut de l'exili espanyol. La finalitat principal era la de mantenir la unitat entre ells a l'entorn del republicanisme i de la restauració de la República a Espanya. Els responsables de la iniciativa es van atribuir responsabilitats segons les seves especialitats, i a Margalida se li van assignar els temes d'educació i cultura. Es proposaven fer cursos, conferències i elaborar materials per al *Boletín*.

Al grup Españoles, del qual partí la iniciativa de constituir l'Hogar Español, s'hi van afegir Juventud Española, els catalans republicans de Llar Republicana i els joves bascos que havien arribat el 1937 agrupats a Amistad. No puc deixar de ressenyar aquí les relacions difícils que mantingueren Pablo de Azcárate, representant de la República d'Espanya, i Carles Pi i Sunyer, que assumia la representació del govern de la Generalitat.

Margalida Comas es va trobar entre tots dos, en un intent de propiciar acostaments, sense gaire èxit. La relació personal que va mantenir amb Pi Sunyer, a qui va visitar alguns diumenges al domicili familiar, va servir de poc, políticament, i no va augmentar l'apreci que aquest li professava. En canvi, Núria Pi Sunyer, una de les filles, manifesta la seva simpatia en les seves memòries d'aquest període (*L'Exili manllevat*) en recordar el plaer de Margalida per parlar català en les seves visites. A la inauguració del Hogar Español (octubre de 1941) van intervenir Margalida Comas, Mr. H. G. Wells (recordeu la novel·la *La guerra de los mundos*) i Pablo de Azcárate. El grup artístic de Juventud Española va oferir una selecció de cançons i danses espanyoles. El primer butlletí, *Españoles*, havia vist la llum el mes de juny.

Per tal de donar una millor resposta a les necessitats d'instrucció d'una part dels nens bascos, Azcárate i Negrín acorden constituir la Fundación Juan Luis Vives, que donarà beques perquè puguin seguir estudis professionals o universitaris. La seva activitat es mantindrà durant cinc anys (1942-1947).

L'Instituto Español Republicano (1944-1950)

El Hogar Español no aconseguí consolidar-se com la casa comuna dels republicans a Anglaterra. A causa de les dissensions entre aquests, Azcárate i Negrín promouen la creació de l'Instituto Español Republicano, sota el paraigua d'un comitè mixt hispanoanglès. Per part anglesa, hi figuren Gilbert Murray, de la Universitat d'Oxford, i J. B. Trend, de la de Cambridge; Isabel Henderson, de la Universitat d'Oxford, Wilfrid Roberts i Eric C. H. Fletcher, que eren membres del Parlament; i Vernon Bartlett, escriptor. Els membres espanyols foren Juan Negrín, Francisco Méndez Aspe, Santiago Casares Quiroga, Pablo de Azcárate i Esteban Salazar Chapela, que en fou secretari general. Part de les activitats de l'Instituto Español anaven adreçades al públic anglès i tenien per finalitat la difusió de la cultura i la realitat espanyoles. L'altra part anava destinada als espanyols, per completar els coneixements que aquests tenien de la seva cultura i per fer-los més accessible el coneixement de la llengua anglesa. El gener del 1944 començaren les classes d'espanyol i les d'anglès. El mes d'abril s'iniciaren els cursos i conferències, amb participació d'intel·lectuals eminents: Arturo Duperier, Enrique López Vázquez, Esteban Salazar Chapela i el mateix Azcárate. A la tardor del mateix any es realitzà un segon cicle de conferències en el qual participà Margalida Comas, que parlà sobre *La importancia de los descubrimientos sobre la herencia en la vida humana*. En el mateix grup de conferenciants figuraren també Arturo Barea, que intervingué sobre *Las raíces del lenguaje del poeta García Lorca*, i Luis Cernuda, que ho féu sobre *La poesía española contemporánea*. Margalida també intervingué en el curs que es féu durant les vacances d'abril del 1945 adreçat als alumnes d'espanyol de les universitats angleses; la seva conferència tractà sobre *Fauna i flora de la península Ibérica*. L'èxit va ser tan gran que el mes d'agost es féu una nova convocatòria oberta a tota mena de participants. Margalida torna a participar en els cicles de conferències de 1946, parlant de *Educación de la mujer en España*, *Algunos jalones importante* i de *Características y tendencias de la Educación Nueva en Europa*. Altres conferències de Margalida a l'Instituto varen versar sobre *La coeducación de los sexos* i *Algunos aspectos de la Biología*.

No puc deixar de ressenyar la recepció que l'Instituto Español va oferir a Pau Casals el mes de juny del 1945. Recordem que Pau Casals havia promès no tornar a Espanya mentre el dictador Franco seguís al poder, i recordem també que Casals ajudà molts republicans exiliats a França des del seu refugi a Prada de Conflent.

El juliol del 1950 es van suspendre les activitats de l'Instituto Español Republicà, esgotats els mitjans de què disposaven i convençuts que el seu retorn a Espanya trigaria molts anys a produir-se. També s'havien esgotat les esperances en la restauració de la legalitat a Espanya, que les democràcies europees van frustrar.

Margalida a la Dartington Hall School

Mentre treballa en el Basque Children Committee, Margalida Comas no ha deixat de buscar feina en alguna universitat, sense èxit. La Society for the Protection of Science and Learning, a la qual s'havia adreçat des de l'inici de l'exili, li suggereix que cerqui feina de professora de ciències, ja que amb l'entrada d'Anglaterra en la guerra els professors escassegen. No sabem exactament per quin mitjà Margalida s'assabenta que la Dartington Hall School necessita un professor de ciències, i s'hi adreça. Però volen un professor, un home; Margalida insisteix i demana una setmana de prova. La recepció dels alumnes és desastrosa, ja que esperaven un professor.

Però en acabar la setmana són els mateixos alumnes els que en demanen la continuïtat.

Una de les primeres coses que Margalida va fer en arribar és herboritzar la propietat on es troba Dartington Hall, i en tres dies ja coneix el que conté. D'aquesta manera pot enviar els alumnes a recollir material per al seu estudi a la classe. Aquesta és una de les premisses del que ha de ser l'ensenyament de les ciències.

Dartington Hall no és una escola convencional. Els seus promotors, Dorothy i Leonard Elmhirst, tenen un projecte global, en el qual, a més de l'escola (Boarding School, internat) tenen una escola de formació de mestres en el mètode Froebel, així com camps de conreu, una lleteria, una escola d'art i un taller de ceràmica. Però Dartington Hall (Totnes, South Devon) no és només això: durant les vacances escolars s'hi fan estades de música i als seus jardins s'organitzen concerts. Un dels seus visitants és Rabindranath Tagore, que Leonard Elmhirst havia conegut a l'Índia. Els Elmhirst van acollir una companyia de dansa holandesa que va haver de fugir del seu país en negar-se a actuar davant de Hitler.

Quan Margalida s'instal·la a Dartington, li demanen si, entre els nens bascos, n'hi ha alguns que vulguin estudiar per mestres; proposa les dues germanes Carito i Marina Rodríguez, que ella coneixia per les seves visites a les colònies. Marina encara viu a Totnes, feliç de veure que es manté el record de la vida de tots els nens que van haver de marxar per salvar-se i alleujar el patiment de les seves famílies, i que per pal·liar el dolor de la separació deien "sólo serán tres meses".

Margalida i Guillem Bestard, finalment junts a Anglaterra

Margalida es ressent molt de la seva soledat. Guillem havia marxat de Barcelona dos dies abans de l'alçament feixista. No l'havia tornat a veure, ni a ell, ni a ningú de la seva família. És feixuc parlar sempre una llengua que no és la llengua amb la qual penses i estimes. Margalida coneix i es relaciona amb molta gent, però això no és suficient. Des de bon començament Margalida fa gestions per aconseguir que Guillem pugui reunir-se amb ella. Però el Foreign Office es mostrà molt reticent i va donar-li allargues, sense fer mai una gestió positiva. De la banda franquista tampoc no volgueren donar-li el passaport. De fet, Guillem Bestard era un hostatge del règim per les seves simpaties republicanes; va conservar la vida, però el castigaren moralment. Es conta que pocs dies després que els facciosos accedissin al poder a Mallorca, Bestard va ser requerit per visitar la biblioteca de la Caixa Cifre de Colonya de Pollença, que ell presidia, amb el jerarca de torn; aquest, en trobar-hi un llibre de matemàtiques de Margarida Comas, va comminar-lo a cremar-lo ell mateix.

Un cop instal·lada a Dartington, Margalida reprèn les gestions per reunir-se amb el seu marit. El primer obstacle, el passaport, se soluciona el 1943; Margalida se n'assabenta el mes de novembre. Ara les gestions s'han de centrar en el departament d'Estrangers del Foreign Office. El director de l'Escola, William Curry, escriu a Ellen Wilkinson, membre del Parlament i del Partit Laborista, a qui Margalida coneix, ja que havien coincidit com a oradores en alguns mítings i en reunions del Basque Children Committee. Però la seva intervenció no obté resultats. Ellen Wilkinson tornà a interessar-se posteriorment, aquest cop des de la seva condició de secretària d'Educació (ministra) del nou govern, però la negativa es va mantenir, justificada en el fet que Margalida era considerada visitant temporal i no tenia permís de residència al país, tot i treballar-hi. Margalida va recórrer també a Dorothy Elmhirst, molt ben relacionada, ella i el seu marit, amb persones importants.

Finalment, el 31 de desembre del 1946 Margalida escriu a Leonard Elmhirst que el seu marit ja ha arribat. En una carta al seu germà Joan, Margalida diu: “Desde la llegada de Guillermo me siento como otra persona y no sé cómo he podido sobrevivir tantos años de soledad y angustia”. La vida de la parella va transcórrer plàcidament. Guillem estava ocupat amb la pintura i altres feines entre artesanes i artístiques, com les peces de ceràmica que enfilava per fer-ne collars. També feia petites pintures i dibuixava targetes en tons sèpia que després venia a l’entorn de Nadal. Consta que va fer dues exposicions de pintura, una l’any 47 a l’Exhibition Studio de Dartington Hall, en la qual Dorothy Elmhirst en va ser l’amfitriona. L’exposició que va fer el 1948 a Londres, a l’Instituto Español, la va inaugurar la duquesa d’Atholl.

A tall d’epíleg

Guillem Bestard va morir el 1969, tres anys abans que Margalida. Tenia 88 anys. Van compartir una vida, i una làpida els va recordar durant 25 anys. A l’entorn dels anys 50 Margalida va patir un deteriorament de la vista, que es va accentuar fins a deixar-la al punt de la ceguesa. Ni els metges anglesos que la cuidaren ni el Dr. Barraquer, que la visità a Barcelona, pogueren fer res per aturar-ho.

Margalida va tenir sempre present la seva mare i les seves germanes i va intentar de diverses maneres una retrobada. A Espanya no era possible, així que feren diversos intents, fins que, el 1949, es produí l’encontre, a Banyuls aprofitant una visita al laboratoire Aragó després de què l’any anterior havien intentat sense èxit trobar-se a Andorra, en residir-hi el Dr. Estadella.

Anys després, el 1954, el fill de Guillem Bestard va patir una malaltia greu, de la qual va morir el mateix any. Bestard va poder viatjar per acompanyar-lo en aquesta circumstància, però no Margalida, que no tenia passaport. El govern franquista la deixava entrar, però no tenia garantida la tornada a Anglaterra. Malgrat les intenses gestions realitzades per ella mateixa i pels Elmhirst de Dartington Hall prop de les autoritats angleses, no li concediren la documentació que li hauria pogut assegurar el retorn. Margalida va esperar, inútilment, a França, fins a l’últim moment, l’arribada del document. No va poder tornar a Mallorca fins al 1955, després de dinou anys d’allunyament.

Tot i l’extensió d’aquest article, resum d’una vida molt intensa, algunes de les seves activitats han quedat al tinter, però podeu seguir-les a l’extensa biografia que ressenyem. Margalida, que no deixà a Barcelona un entorn que pogués reivindicar la seva memòria, s’hauria pogut perdre definitivament. Ha estat Joan March Noguera, director de la col·lecció *Científics de les Illes Balears* qui ha portat a terme aquesta recuperació. També han tingut el seu paper les dones científiques que s’han lliurat a la recuperació de les científiques i pedagogues que les han precedit, com la mateixa autora de la biografia resumida, Maria Àngeles Delgado.

De la meua banda, em permeto afegir, per acabar, que Margalida va ser un personatge *excèntric*, en el sentit que no va pertànyer a cap partit ni a cap cercle, més enllà dels que van apreciar la seva vàlua i van contribuir al desenvolupament de la seva carrera científica i pedagògica. A més, era dona.

Una dona científica, una *dona sàvia* a Catalunya i a Espanya els anys 30 era una raresa, i la misogínia era una actitud molt generalitzada. De fet, encara ara algun historiador s’ha permès tractar la seva figura amb displicència i menysteniment, actitud que no és admissible en un historiador. Però la història finalment aflora i deixa cadascú al seu lloc.

NOTES

1. *Margalida* és el nom d'ús de les Balears. A Catalunya és *Margarida*. Però el nom amb el qual es coneguda arreu és *Margari-ta*, com apareix signant les seves obres. A Anglaterra podem trobar-la com a *Margaret* en algunes ocasions. També canvien els cognoms durant els anys que visqué a Anglaterra, generalitzat el de Dr. Camps, que li permet passar desapercebuda per no perjudicar la família.
2. En redactar el llibre no havia estat possible documentar la procedència de l'autor d'aquestes proves.
3. MOREU, A. C. VILAFRANCA, I. (ed.) (1998). *Margarida Comas, pedagoga (1892-1973). Esbós bibliogràfic i tria de textos*. Universitat de Barcelona